

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ МОДЕЛІ ТВОРЕННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ТА ЇХНЕ ПРОДОВЖЕННЯ В СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Коца Р. О. Праслов'янські моделі творення складних прикметників та їхнє продовження в сучасних слов'янських мовах.

У статті описано основні типи творення складних прикметників у праслов'янській мові залежно від їхньої формальної структури та частиномовної належності компонентів. Показано, що кожен з них знайшов своє продовження в сучасних слов'янських мовах, збагатившись новими рисами залежно від особливостей кожної конкретної мови.

Ключові слова: композити, складні прикметники, праслов'янська мова, словотвірний тип, словотвірна модель.

Коца Р. А. Праславянские модели образования сложных прилагательных и их развитие в современных славянских языках.

В статье описаны основные типы образования сложных прилагательных в праславянском языке в зависимости от их формальной структуры и принадлежности компонентов к разным частям речи. Показано, что каждый из них нашел свое продолжение и развитие в современных славянских языках, приобрел новые черты в соответствии с особенностями каждого конкретного языка.

Ключевые слова: композиты, сложные прилагательные, праславянский язык, словообразовательный тип, словообразовательная модель.

Kotsa R. The Old Slavonic types of derivation of compound adjectives and their continuation in modern Slavonic languages.

Basic types of derivation of compound adjectives in Old Slavonic language depending on their formal structure and the components belonging to different parts of speech are described. Each of them is shown to found its continuation in modern Slavonic languages having been enriched with new features depending on the peculiarities of each specific language.

Key words: composites, compound adjectives, Old Slavonic language, word-formative type, word-formative model.

Одним із найактивніших способів поповнення словникового складу будь-якої мови є словотворення. Адже в силу своєї природи воно органічно пов'язане з живими процесами розвитку лексики, зумовленого постійними змінами в суспільному житті. Одні слова виникають, що пов'язано з розвитком нових понять, інші – зникають. І цей процес є органічним та безперервним.

Серед усього різноманіття слів ми зупинилися на дослідженні складних прикметників. Адже складання разом з афіксацією були й залишаються найпродуктивнішими способами творення нових слів для всіх слов'янських мов. Дослідження складних слів має давні традиції. На початку ХХ ст. досить ґрунтовно розроблялася проблема дериватології на матеріалі індоєвропейських мов. У 60-х роках ХХ ст. до опрацювання композитів активно залучилося й вітчизняне мовознавство. З'являється ряд праць, у яких лінгвісти трактують складні слова за їх морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані (Н. Клименко, К. Городенська, В. Горпинич, В. Брисіна, Є. Ковальова та ін.). Історичному дослідженню складних слів присвячені праці С. Самійленка, С. Бевзенка, А. Дем'янюк, В. Ліпич, К. Каунової, Л. Вялкіної, Т. Собанської та ін. Водночас, незважаючи на велику кількість монографій, дисертацій, статей, у теорії складних слів ще й на сьогодні існує багато невизначених, суперечливих моментів, що робить таке дослідження надзвичайно актуальним.

Як відомо, прамовою всіх слов'янських мов є так звана праслов'янська мова. Дослідивши основні типи творення складних прикметників на сучасному етапі розвитку слов'янських мов, ми прийшли до висновку, що всі вони так чи так сягають праслов'янської доби, саме звідти беруть свій початок. У статті ми намагатимемося не тільки подати опис основних словотвірних типів та словотвірних моделей складних прикметників праслов'янської мови, а й спробуємо довести, що всі слов'янські мови не тільки успадкували їх, а й значно розвинули на власному мовному ґрунті, що спричинило ряд спільних та відмінних рис у складанні прикметників різних мов.

На думку Т. Лукінової, ще індоєвропейській прамові для словотвору прикметників властивими були суфіксація і словоскладання [1, с. 175]. Уже в той час існували типи складних імен, за якими творилися як іменники, так і прикметники. Ці типи були успадковані праслов'янською мовою, де

словоскладання набуло дальшого розвитку. Складні прикметники продовжували творитися за тими ж моделями, що й іменники, і мали, на думку Т. Лукінової, такі ж загальні особливості: двочленність складної основи, сполучні голосні О/Е між основами першого і другого компонентів [1, с. 177].

З часом у морфологічній структурі прикметника з'явилися деякі особливості, пов'язані зі специфікою їх функціонування [1, с. 175]. Як наслідок відокремлення прикметників, виникає певна різниця в продуктивності тих чи тих моделей словотворення в іменників, з одного боку, й у прикметників – з іншого. Зокрема, атрибутивні імена, очевидно, з дуже давніх часів не утворювалися за моделями, де першим компонентом була дієслівна основа. Натомість більш продуктивними, порівняно з іменами субстантивного характеру, виявилися композити, пов'язані з синтаксичними сполуками, які склалися з іменника і препозитивного атрибута, що виражав якісну або кількісну ознаку. Це був **перший тип** складних прикметників, серед яких виділяємо два словотвірні підтипи:

1) композити, утворені від основ **прикметника та іменника**. Наприклад: **bēlobokъ(jь)* (ЭССЯ 2, 68) ← **bēlъ* + **bokъ* «білобокий», **bēlobordъ(jь)* (ЭССЯ 2, 69) ← **bēlъ* + **borda* «білобородий», **bēlokvěť(jь)* (ЭССЯ 2, 71) ← **bēlъ* + **kvěť* «з білими квітками», **bosonogъ(jь)* (ЭССЯ 2, 222) ← **bosъ* + **noga* «босоногий», **milolikъ(jь)* (ЭССЯ 19, 38) ← **milъ* + **likъ* «милолиций», **modrookъ(jь)* (ЭССЯ 19, 101) ← **modrъ* + **oko* «синьоокий», **lbgъko(s)kridlъ(jь)* (ЭССЯ 17, 73) ← **lbgъkъ(jь)* + **kridlo* «легкокрилий», **novoročъnjъ(jь)* (ЭССЯ 25, 234) ← **novъ* + **ročъ* «новорічний», **kortъkověkjъ(jь)* (ЭССЯ 11, 101) ← **kortъkъ* + **věkjъ* «недовговічний», **kosobokъjъ(jь)* (ЭССЯ 11, 148) ← **kosъ(jь)* + **bokъ* «кособокий», **krasъnoperъjъ(jь)* (ЭССЯ 12, 108) ← **krasъnjъ* + **perъ* «який має гарне пір'я», **krivonogъ(jь)* (ЭССЯ 12, 166) ← **krivъ* + **noga* «кривоногий» та ін.;

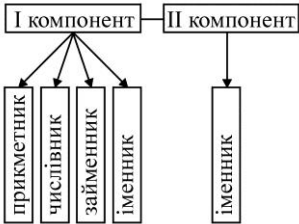
2) композити, утворені від основ **числівника та іменника**. Наприклад: **d(ъ)vogubъ(jь)* (ЭССЯ 5, 191) ← **d(ъ)va* + **gubъ* «подвійний», **edъnoganogъ(jь)* (ЭССЯ 6, 17) ← **edъljъ* + **noga* «одноногий», **edъnorokъ(jь)* (ЭССЯ 6, 17) ← **edъljъ* + **roka* «однорукий», **obapola/ъ/y* (ЭССЯ 26, 90) ← **oba* + **polъ* «з обох сторін» та ін.

При другій іменниковій частині першим компонентом, крім прикметникової та числівникової основи, могла бути займенникова, рідше іменникова основа чи прислівник (**kъžъdodъnjъ(jь)* ← **kъžъdo* + **dъnjъ* «щоденний», **malolistъjъ(jь)* (ЭССЯ 17, 169) ← **malъ* + **listъ* «той, який має мало листя»).

Бахуврїхі (санскр. bahuvrīhi – термін давньоіндійської лінгвістики та поезії: складне слово зі значенням належності, володіння, називає предмет за характерними для нього рисами, ознаками, наприклад, за частинами тіла, за вбранням тощо (широкоплечий, чорноокий), у яких другу частину завжди становила іменникова основа, були, як правило, безсуфіксними; в інших моделях з іменною другою частиною утворення складного прикметника

нерідко супроводжувалося суфіксацією (найчастіше це був суфікс *-ість*).

Цей тип творення складних прикметників виявився найбільш життєвим і продуктивним у всіх слов'янських мовах. Зазначимо, що найбільша кількість не тільки складних прикметників, а й складних слів взагалі створено саме за цією моделлю. У її межах виділяємо кілька підтипів:

Найчастіше першим компонентом виступає прикметник. Такі похідні підкреслюють зовнішні ознаки предметів та засвідчують процес перетворення тимчасових ознак на постійні. Наприклад: укр. *глибоководний, правобережний, рівноправний*, білор. *даўгавечны, шыракапалечы*, рос. *сельськохозяйственный, железнодорожный*, польсь. *noworoczny, krotkorzki*, слов. *bosonohý*,

чеськ. *krátkonohý, modrooký*, болг. *тънкокор, пълноводен*, хорв. *kratkook*, словен. *lahkokril, bledoličen*, макед. *лековерен*, в.-луж. *malorostly* та ін.

Нерідко в ролі першої частини виступає числівник. Причому у східнослов'янських та в чеській мові це форма родового відмінка: укр. *семигодинний*, рос. *пятiletний*, білор. *аднарукі, дзев'яцідзённы*, чеськ. *sedmibarevný*, а у словацькій, серболужицьких, словенській, частково українській мовах – називного відмінка: укр. *трирічний, чотирикутний*, слов. *jednooky, päťprstý*, н.-луж. *dwëgłowaty*, в.-луж. *sydomlětny*, словен. *štirikolesen*. Деякі композити зберігають архаїчну форму числівника: укр. *двоюрідний*, рос. *двугорбый*, болг. *двуцветен*. Похідні такого типу виражають кількісне виявлення ознаки.

Рідше першою частиною складних прикметників першого типу є основа займенника. Найчастіше це основи *ino-*, *vse-*, *každo-* та деякі інші, що служать для вираження узагальнених ознак предметів. Наприклад: укр. *іноземний*, рос. *всесторонний*, білор. *тагачасны*, польсь. *každodniowy*, слов. *inonárodný, svojvol'ný, každodenný*, чеськ. *svevolny*, болг. *всенароден*, серб. *иновѣран*. Це порівняно новий тип творення складних прикметників, який набув поширення вже на стадії самостійного розвитку кожної зі слов'янських мов. Наприклад, частина *vse-* (все-) засвоєна зі старослов'янської мови, а ст.сл. ВЪСЄ у свою чергу є калькою з грецької *παν* [2, с. 433]; *každo-* (каждо-) походить з праслов'янського *къзьдо, але саме у такій формі закріпилася через старослов'янську мову; *ino-* (іно-) походить з праслов'янського *(j)inъ, що первісно означало «один», а згодом розвилось значення «інший», яке й закріпилося за названою частикою.

При іменниковій другій частині першим компонентом інколи буває також основа іменника. Найчастіше перший компонент виступає у формі родового чи місцевого відмінка: рос. *машинопрокатный, вагоноремонтный*, білор. *водаправодны*, чеськ. *bokoplodý*. Більшість таких похідних виражають ознаку предмета за схожістю до інших предметів, а у своїй семантиці мають

обов'язковий елемент порівняння, наприклад: укр. *горбоносий* «ніс з горбом», *собакоголовий* «голова як у собаки», польс. *koźlonogi* «ноги як у кози».

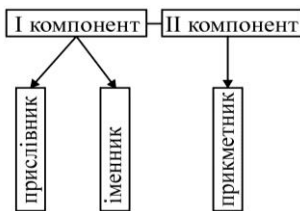
До **другого типу** складних прикметників належать похідні з другим компонентом прикметником. Як перша частина у праслов'янській мові з ним поєднувалися переважно прислівники: **malol'udьnъ(jь)* (ЕССЯ 17, 169) ← **malо* + **l'udьnъ(jь)* «малолюдний» та ін.

Як зазначає Т. Лукінова, якщо другим компонентом складних прикметників був прикметник, він не зазнавав жодних змін, зберігаючи всі свої форми, які одночасно ставали формами всього композита [1, с. 178].

Названий тип творення складних прикметників був засвоєний слов'янськими мовами, але не набув високої продуктивності: укр. *вічнозелений*, рос. *труднодоступный*, *малокультурный*, білор. *даўгавечны*, *вечназялёны*, польс. *wiecznozielony*, слов. *malorol'nicky*. Такі композити близькі за своєю структурою до юкстапозитів.

Водночас з'являються нові похідні, утворені від основи іменника та прикметника. Вони визначають ознаку предметів асоціативно, за зовнішньою подібністю до інших предметів, яка у структурі слова наголошена елементами **-видний**, **-подібний** або їх відповідниками. Наприклад: укр. *людиноподібний*, рос. *змеевидный*, *зигзагообразный*, білор. *зверанадобны*, польс. *wiarogodny*. Такі композити властиві книжній мові і трапляються переважно в науковому та науково-популярному стилях.

Таким чином, у межах другого типу виділяємо два підтипи:

У XIX – XX ст. у чеській та словацькій мовах виникають і поширюються утворення на *sebe-* з порівняльним ступенем прикметника у другій частині: чеськ. *sebelepší* «найкращий», слов. *sebahorši* «найгірший». Такі композити виражають підкреслено найвищий ступінь прояву ознаки.

До цього типу Т. Лукінова відносить також утворення типу «основа прикметника + прикметник», наприклад: **milodorgъ* / **miľdorgъ* (ЕССЯ 19, 37) ← **miľ* + **dorgъ* (утворений від прикметників *милий* і *дорогий*, зберігся у сучасних сербській та хорватській мовах *mílodrǎg* «імя, яке молода дає наймолодшому чоловікові у домі»). Компоненти таких композитів, на відміну від описаних всіх інших типів, поєднані між собою сурядним зв'язком і є рівноправними: укр. *стародавній*, рос. *золотисто-желтый*, білор. *асенне-зімовы*, чеськ. *bělorudý*, слов. *svetločervený*.

До **третього типу** належать складні прикметники з другим дієслівним компонентом, який виступав у вигляді основи або частіше дієприкметника. Першим компонентом таких композитів у праслов'янській мові, як правило, був прислівник, наприклад: **novoženъ* (ЕССЯ 26, 8) ← **novъ* + **ženiti se* «щойно одружений, молодий», **krivogľeďъ(jь)* (ЕССЯ 12, 165) ←

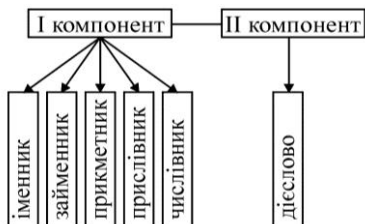
*krivъ + *ględęti «косоокий», *milodanъ (ЭССЯ 19, 38) ← *milъ + *danъ (дієприкметник минулого часу пасивного стану від дієслова *dati) «милостиво дарований», *maloorstъь(jъ) (ЭССЯ 17, 171) ← *malъ + *orstъь (дієприкметник) «малого зросту».

Цей тип став поширеним у всіх слов'янських мовах: укр. багатозначний, рос. долгожданый, білор. малавядомы, легкаплаўкі, чеськ. všudyrpřítomný, болг. многообещаващ, кривоглед.

Пізніше виникає нова модель творення складних прикметників, де з другим дієслівним компонентом поєднується основа іменника. Зазначимо, що вона набула великого поширення і стала найпродуктивнішою на сучасному етапі: укр. приладобудівний, морозостійкий, рос. машиностроительный, білор. кнігавыдавецкі, лісанадаўскі, слов. svetlomilný, чеськ. krkolomný. У прикметниках цього типу деякі дієслівні основи є особливо продуктивними, наприклад: чеськ., слов. -nosný, -tvorný, -dárny, польс. -dajny: чеськ. smrtonosný, zákáonosný, zlatonosný, rakovínovorný, szlotvorný, blahodárny, zákonodárny, životodárny, слов. roponosný, vodonosný, menovorný, slovotvorný, horninitvorný, vyrokotvorný, teplotvorný, польс. jagododajny, miarodajny, orzechodajny, srebrodajny, zlotodajny.

Мало продуктивними є типи з прикметниковою або займенниковою основою в першій частині: укр. чужоїдний, самобутний, чеськ. hrubomletý, польс. samokwity, слов. samobytny.

Таким чином, схематично третій тип творення композитів прикметників виглядає так:

Західнослов'янським мовам, крім польської, а також словенській властиві прикметники з відмінковою (найчастіше генітивною) формою іменника в першій частині при прикметниковій чи дієслівній основі в другій: чеськ. láskyplný, pravděpodobný, слов. pozoruhodný, словен. delazmožen. У цих же мовах існують композити з відмінковою формою деяких займенників: чеськ. sebecičivý, слов. seberovny, в.-луж. sebjewědomy, словен. sebirad. В інших мовах складні прикметники з відмінковою формою іменника або займенника в першій частині є одиничними: укр. жалюгідний, себелюбний, рос. умалишенный, себлялюбивый, болг. всекидневен, серб. себезнао, польс. klinopodobny, karygodny.

Крім вище описаних трьох типів, складні слова в індоєвропейській прамові виникали і шляхом **подвоєння**, або редуплікації основ [1, с. 177]. За визначенням О. Тараненка, редуплікація (лат. reduplicatio – подвоєння) – це повне або часткове повторення кореня, основи або всього слова, іноді афікса без зміни чи з деякою зміною їхнього звукового складу як спосіб творення нових слів [3, с. 568]. Серед таких похідних виділяють композити, в яких двічі повторюється одна й та ж прикметникова основа або

прикметник, ускладнений префіксом, наприклад: укр. *старий-старий*, *поганий-препоганий*, рос. *синий-синий*, слов. *vel'ky'-prevel'ky'*.

Цей тип успадкувала праслов'янська мова, а за нею і всі слов'янські. У прикметників редуплікативні форми є досить регулярними. На думку Н. Клименко, редуплікація прикметників функціонально еквівалентна афіксації, що є основним засобом вираження стилістично забарвлених значень, порівняймо: *важкий-преважкий* і *важенний*, *старий-старий* і *старезний* [3, с. 640]. Таким чином, описана група прикметників за своїм значенням наближена до аналітичних форм найвищої міри якості, але ускладнена експресивністю. Зазначимо також, що у всіх слов'янських мовах юкстапозитивні прикметники рідко бувають стилістично нейтральними словами і найчастіше виражають значення підсиленої ознаки (укр. *темний-темний*).

Отже, складання – це один із найдавніших способів творення слів у всіх слов'янських мовах. Перші моделі творення композитів та юкстапозитів виникли ще в індоєвропейській правові і були спільними для іменників та прикметників. Їх успадкувала, значно розвинувши, праслов'янська мова, причому вже в той час проходить відокремлення іменників та прикметників і відповідно – способів їх творення. У цей період відбувається формування основних словотвірних типів прикметників-композитів. У своїй роботі складні слова ми групуємо залежно від формальної структури та частиномовної належності компонентів. Відповідно до цього у праслов'янській мові виділяємо три основні словотвірні типи складних прикметників, у межах кожного з яких існують свої підтипи. Вони, звичайно, мали різну продуктивність, характеризувалися неоднаковою активністю, але саме вони стали основою, на якій сформувалися типи творення складних прикметників у всіх сучасних слов'янських мовах. Кожна з них взяла їх як базу і протягом віків розвивала, удосконалювала залежно від своїх лексичних та граматичних особливостей. Тому нині можемо сміливо стверджувати дві речі: 1) типи творення складних слів, характерних для слов'янських мов на сучасному етапі, мають однакове походження, отже, характеризуються рядом спільних рис; 2) вони мають також і відмінні риси, властиві тільки їм особливості, що зумовлено самостійним розвитком кожної слов'янської мови, починаючи з VII ст.

Література

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [наук. ред. О. С. Мельничук] – К. : Наукова думка, 1966. – 588 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [редкол. : О. С. Мельничук (голова ред.) та ін.]. – Т. 1 : А–Г. / [редкол. : О. С. Мельничук, І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко ; укладачі: Р. В. Болдирев та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982. – 634 с.
3. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Скорочення назв джерел

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1974–2007. – Вып. 1–33.